

HET VERGETEN CHRISTENDOM

Vertaling Henk Moerdijk

Philip Jenkins

Het vergeten christendom

*De duizendjarige bloeitijd van de kerk in
het Midden-Oosten, Azië en Afrika*

Met een inleiding van de auteur,
geschreven voor de Nederlandse uitgave

Nieuw Amsterdam Uitgevers

Van dezelfde auteur:

Gods werelddeel. Christendom, islam en de religieuze crisis in Europa

Inhoud

Oorspronkelijke titel *The Lost History of Christianity. The Thousand-Year Golden Age of the Church in the Middle East, Africa, and Asia – and How It Died*. Harper Collins Publishers, New York

© 2008 John P. Jenkins; inleiding bij de Nederlandse uitgave © 2011 John P. Jenkins

© 2011 Nederlandse vertaling Henk Moerdijk / Nieuw Amsterdam Uitgevers

Alle rechten voorbehouden

Vertaling Henk Moerdijk

Tekstredactie Nelleke Vermeer

Register Ansfried Scheifes

Omslagontwerp Bureau Beck

Omslagbeeld © Ed Kashi/Corbis. Monniken en nonnen bij Deir Mar Moesa El-Habasji, een Syrisch klooster uit de zesde eeuw, gelegen in de woestijnheuvels bij het plaatsje Nebek. De naam van het klooster betekent letterlijk: 'Klooster van Sint Mozes de Abessiniër'.

Typografie binnenwerk info@willemgeeraerds.nl

NUR 680; 704

ISBN 978 90 468 1042 2

www.nieuwamsterdam.nl/philipjenkins

Lijst van illustraties	7
Over namen en termen	9
Inleiding	13
1. Het einde van het wereldwijde christendom	19
2. De kerken van het Oosten	60
3. Een andere wereld	84
4. De grote rampspoed	107
5. De laatste christenen	147
6. Schimmen van een geloof	179
7. Hoe godsdiensten sterven	210
8. Het mysterie van de overleving	228
9. Einde en begin	247
Noten	262
Dankwoord	297
Register	299

Lijst van illustraties

Kaarten

1.1	Nestoriaanse metropolieten	28-29
1.2	Expansie van het christendom	38
1.3	De drieledige wereld	39
2.1	Het Perzische rijk der Sassaniden	65
2.2	Het hart van het christelijke Midden-Oosten	73

Tabellen

4.1	Chronologie van de vroege islam	111
5.1	Moslims in hedendaags Zuidoost-Europa	152
5.2	Christenen in het Midden-Oosten rond 1910	161
5.3	De christelijke wereld rond 1900	162

Over namen en termen

In dit boek komen regelmatig de oosters-christelijke kerken ter sprake, waarvan de leden over het algemeen jakobieten en nestorianen worden genoemd. Beide namen zijn problematisch en nopen tot enige historische uitleg. De lezer zit niet ver bezijden de waarheid als hij beide termen simpelweg definieert als ‘oude, hoofdzakelijk buiten Europa actieve christelijke gezindten’. Hij loopt dan alleen het risico subtiele theologische verschillen te verwaarlozen.

Het christendom ontstond in het Nabije Oosten en had in de eerste paar eeuwen van zijn bestaan zijn grootste religieuze centra en meest prestigieuze kerken en kloosters in Syrië, Palestina en Mesopotamië. De eerste oosterse christenen schreven en dachten in het Oudsyrisch, een taal die nauw verwant is aan het Aramees dat Jezus en zijn apostelen spraken. Deze kerken raakten verwickeld in heftige discussies. Hun leden vormden verschillende toonaangevende scholen of facties, die elkaar vaak met evident onchristelijk geweld bestreden. Een grote splitsing deed zich voor in de vierde eeuw, toen het Concilie van Nicea (325) de leer van Christus' goddelijkheid opnieuw bekrachtigde. Maar in de navolgende decennia raakte de grootste groep christenen, zij die deze leer accepteerden, over andere kwesties verdeeld, met name die rond de persoon Christus. In bepaalde opzichten was Christus menselijk en goddelijk tegelijk, maar hoe verhielden deze twee eigenschappen zich nu

precies tot elkaar? Hoe kon iemand zeggen dat Jezus zowel mens als God is?

Volgens de rooms-katholieken of de oosters-orthodoxen, die uiteindelijk zegevierden binnen het Romeinse rijk, had Christus twee naturen, die verbonden en vermengd waren. Veel oosterse christenen waren volgelingen van patriarch Nestorius, die de twee naturen aanvaardde maar ook stelde dat deze niet volkomen één waren in de mystieke zin van het woord, zoals de oosters-orthodoxen predikten. Dit hield in dat de Maagd Maria niet de Moeder van God genoemd mocht worden. Na een bittere strijd werden deze ‘nestorianen’ in het jaar 431 in Efeze uit de schoot van de kerk verstoten. De meeste Egyptenaren en oosterlingen hielden echter vast aan een Christus met één natuur, zodat het goddelijke het menselijke overweldigde. Deze mensen werden monofysieten genoemd, zij die in ‘één natuur’ geloven. In 451 versloeg het oecumenische Concilie van Chalcedon de monofysieten, die tot ketters werden uitgeroepen. Ik geef de verschillen tussen de leren nu heel eenvoudig weer, want de tegenstellingen waren veel kleiner dan ze nu misschien lijken: moderne historici benadrukken dat de verschillende scholen veel meer gemeen hadden dan hun vijanden suggereerden.

Na het Concilie van Chalcedon beheersten de oosters-orthodoxen het rijk en de voornaamste kerkelijke organisaties; in de twee eeuwen nadien sloten ze de kersverse ketters buiten en vervolgden hen, ook al vormden deze waarschijnlijk de meerderheid in veel oosterse gebiedsdelen. In Egypte en Syrië waren de monofysieten zo’n vertrouwd onderdeel van de samenleving dat ze daar gewoon Egyptenaren (Kopten) en Syriërs (Suriëni) heetten. In de zesde eeuw verzamelde een Syrische leider genaamd Jacobus Baradaeus de monofysieten in een ondergrondse kerk, die later de Jakobitische Kerk zou worden genoemd. Toen in de zevende eeuw de Arabische veroveringen plaats hadden, waren de meeste christenen in Groot-Syrië waarschijnlijk trouw aan de Jakobitische Kerk, terwijl de nestorianen de oosterse landen overheersten, oftewel het huidige Irak en Iran. De West-Syriërs waren jakobieten, de Oost-Syriërs nestorianen.

Deze sektarische etiketten kunnen ten onrechte de indruk wekken dat deze kerken niet van origine christelijk zijn. Het mag geen verrassing heten dat moderne aanhangers afkerig zijn van deze namen; een rooms-katholiek vindt het ook niet leuk als iemand hem een papist of ultramontaan noemt. ‘Jakobieten’ was een denigrerende naam die door vij-

anden werd gemunt. De nestorianen zagen zichzelf gewoon, en terecht, als leden van de Kerk van het Oosten. Beide groepen schaarden zich achter het Concilie van Nicea, beide groepen hingen een geloof aan dat door de apostelen aan hen was overgedragen via de ‘Universele Kerk’, en beide groepen zagen de Heilige Schrift in een conservatiever licht dan veel van hun Europese geloofsgenoten. Rond 800 omschreef de grote nestoriaanse patriarch Timoteüs de basisleerstellingen die onderschreven werden door de verschillende groepen binnen de Kerk (nestorianen, monofysieten en orthodoxen): alle leden geloofden in de Drie-eenheid, de menswording, de dood, de verering van het Kruis, de heilige eucharistie, de twee testamenten; alle leden geloofden in de wederopstanding van de doden, het eeuwig leven, de glorievolle terugkeer van Christus en het laatste oordeel.¹ We moeten deze kerken zeker niet zien als marginale sekten, want in grote delen van de wereld vormen ze de christelijke hoofdstroom. Onder Afrikaanse en Aziatische christenen zouden deze twee groepen zeker in de meerderheid zijn ten opzichte van de orthodoxen.

Dit neemt niet weg dat deze groepen zo belangrijk zijn voor het verhaal dat ze toch een naam moeten hebben, zelfs als de gebruikte termen van oorsprong negatief bedoeld zijn. In een geschiedenis van het christendom die onvoldoende aandacht besteedt aan de jakobieten en nestorianen, ontbreekt een heel groot deel van het verhaal. Bovendien zijn de officiële namen die deze kerken tegenwoordig gebruiken minstens zo omstreden. De hedendaagse jakobieten behoren officieel tot de Syrisch-Orthodoxe Kerk, wat verwarrend is als we de term ‘orthodox’ met terugwerkende kracht op de middeleeuwse situatie toepassen. De Nestoriaanse Kerk werd later de Assyrische Kerk van het Oosten, waarbij de nadruk op de Assyrische achtergrond discutabel is. Sommige academici geven de voorkeur aan ‘West-Syrisch’ in plaats van jakobitisch en ‘Oost-Syrisch’ in plaats van nestoriaans, maar geen van beide termen is gangbaar. Ik heb er daarom voor gekozen om de oude etiketten te gebruiken, hoewel ik me bewust ben van de beperkingen die daaraan kleven.

Inleiding

Het christendom is een godsdienst die begon in het Midden-Oosten, maar die zich in de loop der eeuwen hoofdzakelijk in Europa en Noord-Amerika vestigde. Weinigen weten echter hoe en met name wannéér deze historische verschuiving plaatsvond. Tot ver in de Middeleeuwen, gedurende de hele periode van de kruistochten, waren grote delen van het Midden-Oosten nog christelijk en leefden er door heel Azië nog miljoenen christenen. Irak, het vroegere Mesopotamië, was ooit het thuisland van het christendom, met een kerkelijk en intellectueel leven dat minstens zo ontwikkeld was als dat van elk willekeurig land in West-Europa. De rampspoed voor het christendom kwam in deze regio pas in de veertiende eeuw, dus het tijdperk van de westerse overheersing van de christelijke wereld begon veel later dan over het algemeen wordt aangenomen.

Tegenwoordig is het christendom in het Midden-Oosten, waar moslims de overgrote meerderheid vormen, natuurlijk de godsdienst van een kleine minderheid, waarvan de positie in de loop der jaren steeds moeilijker en hachelijker is geworden. Zelfs in het afgelopen decennium hebben christelijke gemeenschappen enorme tegenspoed gekend. In de jaren zestig van de vorige eeuw hadden Irak, Syrië, Palestina-Israël, Libanon en Egypte nog bloeiende christelijke gemeenschappen. Politieke veranderingen brachten onheil voor de meeste van deze gemeenschap-

pen en brengen dat feitelijk nog steeds. Door de politieke onrust en economische achteruitgang zijn veel Libanezen en Palestijnen uit hun huizen verdreven, waarna ze hun toevlucht hebben gezocht tot het veilige Europa of Noord-Amerika. In Irak waren de politieke en economische rampen die het land sinds 1991 troffen een stimulans voor emigratie, aangezien christenen er te maken kregen met vervolgingen en pogroms. Het kan heel goed zijn dat er over enkele tientallen jaren helemaal geen christenen meer zijn in Irak, zoals ze begin twintigste eeuw ook verdwenen waren uit Turkije.

Als een met moeite getolereerde minderheid floreerden de christenen vooral in conflict- en geweldloze tijden. Zoals Lev Tolstoj schreef: 'Gelukkig zijn ze zonder geschiedenis.' Zo bezien is het wellicht jammer dat de ontwikkelingen in het Midden-Oosten ineens heel snel zijn gegaan, zo snel zelfs dat het jaar 2011 de boeken in zal gaan als een cruciaal jaar, het jaar waarin de zogenoemde Arabische Lente begon. In onder meer Libië, Tunesië, Egypte en Syrië zijn de mensen in opstand gekomen, hebben ze gevochten voor hun rechten en, in sommige gevallen, de dictators verdreven die al heel lang in het zadel zaten. Het is uiteraard niet gemakkelijk iets positiefs te zeggen over de autoritaire regimes die momenteel onder vuur liggen: weinig mensen zullen ontkennen dat pak 'm beet de laatste generatie Arabische heersers hebzuchtige despoten waren. Toch kunnen deze revoluties heel gevaarlijk zijn voor de christenen die nog in deze landen leven, de laatste overlevenden van de oudste kerken, uit de tijd van de apostelen. Hoewel Koptische christenen bij de Egyptische revolutie samenwerkten met de moslims, sloegen ze na deze periode van eensgezindheid weer aan het knokken en relschoppen. Voor de Koptische minderheid (zo'n acht miljoen mensen) kan de ommekeer op de lange termijn heel nare gevolgen hebben. Ook in Syrië kan de omverwerping van het zonder twijfel dictatoriale regime heel goed religieuze rampspoed over het land brengen. (Ik moet benadrukken dat de ontwikkelingen in Syrië elkaar snel opvolgen en dat de situatie bij het verschijnen van dit boek mogelijk heel anders is.) Syrië is essentieel voor de religieuze geografie van de regio. Het land herbergt van oudsher een ingewikkelde mix van godsdiensten en kan zeker niet simpelweg worden verdeeld in christenen en moslims. Tijdens de eeuwenlange Ottomaanse overheersing heeft Syrië altijd een aanzienlijke christelijke minderheid gekend, maar andere minderheidsgroepen gedijden ook heel goed,

groepen die zijn ontsproten aan de islam, maar die door orthodoxe moslims worden gezien als ketters en afvallig. Met name de alawieten, wier wereldbeeld christelijke en zelfs gnostische invloeden kent, hebben een belangrijke rol gespeeld. Er wonen twintig miljoen mensen in Syrië, van wie ongeveer 10 procent alawieten en 3 procent druzen.

In Syrië leven ook veel christenen. In de afgelopen eeuw was het land regelmatig de laatste uitwijkmogelijkheid voor christelijke gemeenschappen die elders in het Midden-Oosten goeddeels vernietigd waren; in 1915 dreigde in Turkije een bloedbad en sloegen de christenen op de vlucht, na 2003 gebeurde in Irak hetzelfde. Men heeft het altijd over die 10 procent christenen in Syrië, bij elkaar zo'n twee miljoen gelovigen, maar dan wordt er geen rekening gehouden met een onbekend aantal nauwelijks verhulde cryptochristenen, om nog maar te zwijgen van de recente vluchtelingen uit het verwoeste, ooit door Saddam geregeerde Irak. Het kan heel goed zijn dat de bevolking van Syrië voor 15 procent uit christenen bestaat.

Religieuze verscheidenheid ligt ten grondslag aan de Syrische politiek. De soennitische moslims vormen de overgrote meerderheid (officieel ongeveer 74 procent), en de afgelopen vijftig jaar heeft de nationale politiek er alles aan gedaan om te voorkomen dat deze meerderheid de macht grijpt. Sinds 1963 wordt Syrië geregeerd door allerlei varianten van de Baath-partij, een Arabische ultra-nationalistische beweging, waarvan de Syrisch-christelijke intellectueel Michel Aflaq een van de oprichters is. Omdat de Baath-partij een absoluut secularisme voorstaat, oefent ze grote aantrekkingskracht uit op religieuze minderheden die de overweldigende demografische macht van de soennitische islam vrezen. Christenen, alawieten en andere groepen hebben er veel belang bij dat alle Arabische mensen ongeacht hun religieuze achtergrond hartstochtelijk streven naar een moderne, seculiere staat en pan-Arabische vaderlandsliefde, wat in schril contrast staat met ideeën en aspiraties van het islamisme.

De dictatuur van de Baath-partij zoals die sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw bestaat, betekent dat het strak georganiseerde éénpartijstelsel nauw verbonden is met het leger en de veiligheidsdiensten. Daarnaast is het zo dat de religieuze minderheid in Syrië de macht heeft en onevenredig sterk is vertegenwoordigd in het stelsel van strijdkrachten en veiligheidsdiensten. Het gaat dan vooral om de alawieten, in com-

binatie met de christelijke elite. Hafez al-Assad (president van 1971 tot 2000) was een alawiet, net als zijn zoon en opvolger Bashar. De soennitische moslims, georganiseerd in groepen met banden met de Muslimbroederschap, zijn de aartsvijanden van de Assad-clan. Maar de soennitische oppositie werd in 1982 met geweld tot zwijgen gebracht: regeringstroepen onderdrukten een opstand in de stad Hama, waarbij mogelijk 25.000 mensen omkwamen.

De gruweldaden van het Baath-regime spreken voor zich: Syrië is een klassieke politiestaat met een regering die moordt wanneer ze dat nodig acht en die zonder scrupules terroristische aanvallen in eigen land of in het buitenland steunt. Toch zou de val van deze regering zeker geen onverdeeld genoeg zijn. Ongeacht de gebeurtenissen in de eerste maanden van de opstand, is de kans heel erg groot dat er op lange termijn een islamistische regering komt, geleid door activisten die wraak willen nemen voor Hama. Alawieten, druzen en christenen zullen in het gunstigste geval worden vervolgd en in het slechtste geval worden vermoord, en dit keer zullen ze nergens in het oosten een wijkplaats kunnen vinden. Het enige dat deze Syrische minderheden dan nog kunnen doen, is in ballingschap gaan ver buiten de regio, in de VS, of in Nederland, Australië of Canada.

Als dit afschuwelijke scenario werkelijkheid wordt, zullen we mogelijk meemaken dat het christendom in Irak én Syrië wordt uitgeroeid. Dan zijn we weer een stap dichterbij een 'christenvrij' Midden-Oosten, een regio die zowel etnisch als religieus grondig gezuiverd is. Westerse diplomaten en politici zouden alles in het werk moeten stellen om dit te voorkomen.

In de loop der eeuwen zijn christelijke gemeenschappen herhaaldelijk van de kaart geveegd, hoewel dit gegeven zelden een rol speelt in culturele uitingen, in romans of in de theologie. Hoewel christenen vaak het ontstaan en de groei van kerken bestuderen, is de teloorgang van kerken in de theologie geen onderwerp. In dit licht is het zeer indrukwekkend om te kijken naar de recente Franse film *Des hommes et des dieux*, die de ondergang schildert van een groepje heldhaftige trappisten in Algerije tijdens de burgeroorlog in de jaren negentig van de vorige eeuw. De film begint met een citaat uit Psalm 82: 'Wel heb ik gezegd: Gij zijt goden, ja, allen zonen des Allerhoogsten; nochtans zult gij sterven als mensen, als een der vorsten zult gij vallen.' Dit mengsel van goddelijke

belofte en menselijke tragedie loopt misschien wel als een rode draad door het christendom en door de geschiedenis van christelijke gemeenschappen in een gewelddadige wereld.

Het christendom maakt momenteel misschien wel de grootste expansie en groei in zijn geschiedenis mee, met tientallen miljoenen nieuwe gelovigen in Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Voorlopig zal het 's werelds grootste godsdienst blijven. Maar eenieder die een blik in de toekomst werpt, moet ook oog houden voor de zeer rijke en vaak tragische geschiedenis van deze godsdienst.

1 Het einde van het wereldwijde christendom

Godsdiensten sterven als ze waar blijken te zijn. De wetenschap is het archief van overleden godsdiensten.

– Oscar Wilde

Godsdiensten sterven. De ene godsdienst verdwijnt spoorloos, de andere vervalt van een grote wereldreligie tot een geloof met een handvol aanhangers. Het manicheïsme, een godsdienst die naar verluidt van Frankrijk tot in China volgelingen had, bestaat niet meer, althans niet in gestructureerde of goed werkende vorm, en hetzelfde kan worden gezegd van de religies die vijfhonderd jaar geleden Mexico en Midden-Amerika overheersten. Soms kan het zijn dat een godsdienst telooft in dat deel van de wereld waar hij ‘thuis’ is en in andere delen van de wereld gewoon voortleeft. India was duizend jaar lang voornamelijk boeddhistisch, terwijl die religie daar nu nog slechts een bijrol heeft. Perzië was ooit zoroastriaans, Spanje islamitisch. Met gemak kunnen we een land of zelfs continent noemen dat eens het natuurlijke thuisland van een bepaald geloof was en waar datzelfde geloof nu uitgestorven is, en het zijn niet alleen de oergodsdiensten of ‘primitieve’ geloven welke dit rampzalige lot beschoren is. De systemen die wij als grote wereldgodsdiensten zien, zijn net zo vatbaar voor telooft als het geloof van de Azteken of Maya’s in hun specifieke goden.¹

Ook het christendom is verschillende malen van de kaart geveegd in gebieden waar het ooit een bloeitijd doormaakte. Meestal waren deze eliminaties zo grondig dat niets nog aan het vroegere christelijke leven herinnert, waardoor iedere christen die daar nu opduikt wordt gezien als een soort indringer uit het Westen. Maar als we op deze manier over de

verwoesting van kerken praten, is dat niet zoals de meeste mensen de geschiedenis van het christendom in het hoofd hebben.

Doorgaans leest deze geschiedenis als een relaas over de gestage expansie van het Midden-Oosten naar Europa, met een wereldwijd christendom als eindstadium. De indruk bestaat dat het christendom zich in alle vrijheid eindeloos kon verspreiden, aan grote omkeringen of tegenslagen wordt eigenlijk zelden gedacht. Als er van rampen en vervolgingen wordt verhaald, zijn die meestal een voorbode van een nog grotere sprong voorwaarts, een gelegenheid tot heldhaftig verzet tegen de onderdrukker. Protestantisme weten hoe hun geloof alle vervolgingen en bloedbaden van de godsdienstoorlogen heeft overleefd; katholieken vertellen dat de grootste gruweldaden van de protestanten en atheïstische regimes het ware geloof niet tot zwijgen konden brengen. En velen van ons hebben zelf gezien hoe de kerken het communisme hebben overleefd en hoe die ultieme triomf werd gesymboliseerd door paus Johannes Paulus II. De waarheid zal zegevieren, zingen de kerkgangers, in weerwil van kerker, vuur en zwaard.²

Wie enigszins vertrouwd is met de geschiedenis van het christendom weet van de grondvesting, groei en ontwikkeling van kerken, maar wie van hen heeft weleens verhalen gehoord over het verval of de verdwijning van christelijke gemeenschappen of instellingen? De meeste christenen zullen dit een schokkende gedachte vinden. Wat niet wegneemt dat het is gebeurd, en vaker dan veel mensen denken. Tegen het einde van de Middeleeuwen werden enkele van 's werelds grootste christelijke gemeenschappen in Azië en het Midden-Oosten geteisterd door grootschalige afvalligheid en vervolgingen, waardoor kerken teloorgingen die een sterke, rechtstreekse en culturele band met de eerste volgelingen van Jezus in Syrië en Palestina hadden. Het zeventiende-eeuwse Japan ontdeed zich drastisch van de christelijke gemeenschap, die een factor van belang dreigde te worden en zelfs een nationale bekering leek te gaan realiseren. In de loop der eeuwen is de christelijke boom herhaaldelijk, en niet zelden met grove hand, teruggesnoeid.³

Deze episoden van verdrijving of grootschalige vernietiging zijn van wezenlijke invloed geweest op het karakter van het christelijk geloof. In onze tijd wordt gewoonlijk gedacht dat het christendom van oudsher zijn basis heeft in Europa en Noord-Amerika, slechts heel geleidelijk raken we gewend aan het eigenaardige beeld van een godsdienst die het wereldtoneel betreedt: het aantal christenen in Afrika, Azië en Latijns-Amerika neemt